

מישאל חשין: אדם, שופט, משפטן

מאת

אביעד הכהן*

אילו זכינו, היה השופט מישאל חשין, "מישה" בפי כל ידידיו, עומד כאן לפנינו ומתאר בצבעים עזים, בעקבות ספרו, את הפרש הבודד, סוס ורוכבו, ואת הליכותיו והלכותיו בערבות החוק והמשפט.

וכמו תמיד, מתוך תיאורו המופלא של השופט חשין, באומר, בטון, בהטעמה, בשפת גוף ובצליל, יכולים היינו – גם כאן באולם הממוזג, בטבורה של תל אביב, העיר העברית הראשונה – יכולים היינו לראות את הקקטוסים הקוצניים שברקע ואת עצי השיטה שבערבות החוק והמשפט, לצפות בנחיריו המתרחבים של הסוס, לחוש את נשימתו, לשמוע את קול מצהלותיו ואת רעש פרסותיו המנקשות עלי דרך, להריח את זיעתו ואת ריח עור האוכף שעליו, ללטף את רעמתו, לאחוז במושכות ולשמוע את הפרש הבודד היושב על גבו וקורא בעוז: הוי-סה, הוי-סה.

עכשיו, משלא זכינו, ניאלץ להסתפק בשיירי שיירים, פיסות קטנות, קטנטנות, הנושרות מתוך דפי הספר שלפנינו, פנינים שבכל אחת מהן חבוי אוצר. אוצר של משפט; אוצר של חוכמה, בינה ודעת; אוצר של אנושיות ורגישות; אוצר של שכל ישר ומחשבה בהירה; אוצר של מקרא ומשנת חכמים; אוצר של רוח וקורת רוח.

* פרופסור אביעד הכהן, תלמידו, מתמחהו ורָעו של מישאל חשין במשך כ-30 שנה; דיקן בית הספר למשפטים והמרכז האקדמי "שערי מדע ומשפט"; עמית מחקר בכיר, מכון ון ליר בירושלים.

המאמר מבוסס על דברים שנאמרו לשמו ולכבודו של מישאל חשין, מורי ורבי בתורת המשפט, בערב השקת הספר מישאל חשין: פרש בודד בערבות החוק והמשפט, בבית לשכת עורכי הדין בתל אביב, כ"ב בסיוון תשע"ו, 28 ביוני 2016. מקצתם הושמטו בעת אמירתם מחמת קוצר הזמן וכאן הם באים בשלמותם.

מסכת שלמה של פנינים וערכים מן הים הגדול, ימו של מישאל (מישאל לא נולד מן הים, אבל ליד הים – ימה של בירות שבלבנון, ונפטר לצד הים שכה אהב, ימה של הרצליה), שמשקפים מקצת מפניה המרובות של משנתו. אמרות והגיונות, לקוטות פסקי דין שיש בהן כדי להאיר את עולמו, משנה החקוקה על לוח לבו ונמסרת זה שנות דור בכתב ועל פה. הרבה הרהרתי מה אומר כאן הערב. והלוא הספר – הריהו כתוב ומונח לפניכם. וכל הרוצה – יבוא וייטול הימנו מלוא חופניים, וכל שירבה – הרי זה משובח יהיה. מקצת דברים בעניינות שונים אמרתי לפני זמן לא רב, עת הושק הספר לראשונה בירושלים,¹ ולא אחזור על כולם כאן. בדבריי הערב מבקש אני להטעים מקצת – ושמה נדייק ונאמר, מקצת שבמקצת – מן העושר הרב שגלום בספרו של מישה. הדברים, רובם ככולם, כמובן דבריו של השופט חשין הם, ואם יתקלקל מעט, בשוגג ולא בכוונת מכוון, טעמם הטוב בפי – אחי תלון משוגתי. והוא רחום – יכפר עוון. זעיר פה זעיר שם אטול רשות להוסיף על הכתוב מקצת דברים על פה, שלא בא זכרם בספר, אם מפני שר השכחה, אם מפני קוצר המקום ואם מפני שדברי מעשה הם. במידה רבה, דבריי יהיו מעין אותה "ארוחת טעימות" שבה מבקש בעל אולם לשבות את לבם של בעלי שמחה, כדי שיבואו לביתו. טעימות קטנות, נגיעות. קצת מזה וקצת מזה. "האדם אינו אלא קרקע ארץ קטנה, האדם אינו אלא תבנית נוף-מולדתו", שורר המשורר.

ברוח זו, פתח השופט חשין את תיאור מסכת חיי: ²

נולדתי על גדות הים התיכון.

ומי שנולד לחוף ימים יאהב את הקיץ. אור מסנוור ובוהק, שמש צורבת, רוח כבדה של חמסין, לילה חמים ומבושם, סנדלים, גופיה, ים וגלים, חוף של זהב. את אלה אהבתי וצחקתי מלוא-פי אל מול הרוח. ובבוא עתם של אלה נפלה עלי קדרות.

- 1 דברים בערב זיכרון למישאל חשין, הפקולטה למשפטים באוניברסיטה העברית ומשכנות שאננים בירושלים, כ"ח בכסלו תשע"ה, 10 בדצמבר 2015. ניתן לצפות בקישור: <https://www.youtube.com/watch?v=qI5vW97-giU&feature=youtu.be>
- 2 מישאל חשין: פרש בודד בערבות החוק והמשפט 3 (אביעד הכהן עורך, 2015) (להלן: פרש בודד בערבות החוק והמשפט).

לא ביום אחד בא עלינו הסתיו. חרש-חרש, מעט-מעט, מתגנב הוא אל ביתנו ואל לבנו. שמש עצלה ומנוכרת המאחרת לקום ממשכבה ומקדימה להיעלם במערב. הלכה השמש החמה והטובה ותחתיה באה שמש זרה ורחוקה.

ובמקום אחר הוסיף :

לפני שנים לא רבות – ואולי היה זה לפני שנים רבות, מי ידע – הייתה מתנהלת לה לאטה ברחובות תל אביב – בימי הקיץ הלוהטים – עגלה נמשכת בידי סוס יגע ושטוף זיעה, ובמושב העגלון הגבוה ישב יהודי בשנות העמידה.

קֶרַח ! קֶרַח !! היה האיש קורא בקול.

מעט לעת היה אותו אדם מושך בידיו ברתמות, קורא אל הסוס בקול : הוֹיֶסָה, הוֹיֶסָה, והסוס היה נעצר ועומד על עמדו.

העגלון היה יורד אט-אט מעל הבימה הגבוהה אל מאחורי העגלה, מיילד "בלוקים" של קרח מתוך שקי יוטה שעטפו אותם סביב-סביב, והקונים – אשר עמדו בשקט וחיכו לתורם – היו מבקשים מן העגלון תמורת גרושים "חצי בלוק או רבע בלוק".

לעולם לא "בלוק" שלם.

דָּקָר בידו, היה העגלון פוצע בלוקים שלמים והופכם לחצאים ולרבעים. רסיסי קרח היו ניתזים אל האספלט הלוהט של הקיץ, ואנו הילדים היינו אוספים אותם רסיסים וממיסים אותם בפינו בהנאה רבה. זו הייתה הגלידה הפרטית שלנו. היו אלה ימי הפרימוס, הפְּתִילִיָּה והפִּיִּלָּה. ועדיין מהדהדת באוזנינו קריאתו של אותו ערבי שהיה מהלך ברחוב – שק על גבו – ומכריז לרבים בקול מתנגן ותוך משיכת המלים, ספק בערבית ספק באידיש : אֶלְטֶע זְאָקֶען, אֶלְטֶע שִׁיך. מכשירי טלפון לא היו אלא בבתיהם של יחידים סגולה. גם מכוניות לא היו אלא למתי מעט, ומשביקשת לשוחח עם פלוני היית מזמן עצמך ברגל לביתו. לאירופה היו אנשים מפליגים באניות משך מספר ימים, ומי נסע בכלל לאמריקה. באותם ימים של ילדות הייתה תל אביב עיר

גדולה – לא אך עיר גדולה: עיר ענקית, ורק לימים קראו לה תל אביב
הקטנה.³

במילים אלה תיאר השופט חשין את קרקע בית גידולו, את "תבנית נוף מולדתו" ואת ימי
ילדותו.

ואתה עומד ושואל: מה זה? אמן? סופר? משורר? היסטוריון? כותב זיכרונות? שחקן
בפסטיבל מספרי סיפורים?

זהו השופט חשין. "מישה" כמות שהוא. מישאל כפשוטו.

מישאל הילד, מישאל האדם. מישאל השופט. וכולם – חד הם. עין חדה, נפש רגישה, לב
אוהב.

מובאה אחת – אחת מני רבות, מאות ואלפים – הייתה חביבה במיוחד על מישה, ולא
לחנים נקבעה בראש ספרו, ועל גב כריכתו, כמין מוטו:

את הבית הזה בנה אבא, יאמר בנו של האדריכל.

את הגשר הזה הקים סבא, יאמר נכדו של המהנדס.

ואת הגנים התלויים האלה שתל סבא-רבא, יאמר נינו של איש הנוף והגנים.

ומה אומר אני, ישאל בנו של השופט?

והגדת לבנך ביום ההוא לאמור: את מקום הנשמה, ידעת?

והמצפון, אותו ראית?

המיששת צדק?

ומה ריחה של אמת,

טעמו של חסד?

שופט לא ידע,

לא לבנות בית,

לא להקים גשר

לא לשתול גן פלא.

3 הקדמה לספרו של נמרוד קוזלובסקי המחשב וההליך המשפטי (2000) [=פרש בודד בערבות
החוק והמשפט, עמ' 3].

4 על היחס בין משפט, אמנות וספרות, ראו מאמרו המלבב של מישה, שאינו ידוע ברבים:
"הרהורים על אמנות ומשפט" בתוך מנחה למנחם – קובץ מאמרים לכבוד הרב מנחם הכהן
453 (חיים באר ואח' עורכים, התשס"ח).

שופט – לא לימד עצמו כל אלה.

זה דברו של שופט:
טובל בקסת עטו
וכותב משפט וצדק וחסד.
ואלה יהיו עמנו באשר נלך ונבוא,
תמיד, בכל יום ובכל עת ובכל שעה.

"זה דברו של שופט", הורנו מישה, "טובל בקסת עטו, וכותב משפט וצדק וחסד". משפט, צדק וחסד. אלה הם שלושה דברים שעליהם עולמו של השופט חשין עומד, והחוט המשולש לא במהרה יינתק.

ואנו נוסיף, בעקבות כותרות פרקי הספר שלפנינו: לא רק משפט וצדק וחסד, אלא גם אהבה, רגישות, אנושיות, שלום, חירות ואחריות, חובת אמונים ושלטון חוק, אתיקה ואסתטיקה, ביטחון מדינה ושלום הציבור, דמוקרטיה ומורשת ישראל, ועוד כהנה וכהנה – אמת, אומץ לב, כנות, טוב לב, נדיבות, יושר, יושרה, ניקיון כפיים וברות לבב. תכונות אלה כולן, לצד רגשנות, מזג ג'ינג'י סוער; "פתיל" קצר, שלא לומר קצרצר ממש; יכולת רטורית נדירה; לשון עשירה, מפולפלת, חדה ונוקבת; מקוריות וכושר ניתוח אנליטי, כל אלה היו קווי האפיון של השופט – והאדם – מישאל חשין. למקרא דבריו של מישה, "ומה אומר אני? – ישאל בנו של שופט", הדהד בזיכרוני אותו סיפור מלבב שסיפר השופט חשין על שנות ילדותו⁵:

"כשהייתי ילד בן ארבע", סיפר מישה, "התאספו כמה ילדים בשכונה וכל אחד מהם התפאר באבא שלו. 'אבא שלי הוא בעל חנות מכולת', אמר האחד, וכולם התפעלו: וואו! חנות מכולת? אתה בטח מקבל כל יום סוכריות, גלידה ושוקולד בחינם וללא הגבלה. 'אבא שלי', הוסיף השני, 'הוא שרברב. מתקן כל סתימה'. 'איזה יופי', התפעלו כולם. 'אבא שלי', אמר השלישי, 'אבא שלי – הוא שוטר'.

'שוטר?', זה כבר היה יותר מדי. הוא היכה בקלות את השניים האחרים. ואז שאלו את מישה: 'ואתה, מה אבא שלך עושה?'

'אבא שלי', השיב מישאל הקטן, אבא שלי, 'אבא שלי הוא שופט!'

5 ראו גם ספר מישאל חשין 19 (אהרן ברק ואח' עורכים, 2009).

'שופט? מה זה שופט?'

מישאל, נבוך כולו, מחוויר מעט, מסביר: "שופט זה כשיש שני אנשים שרבים ביניהם, הם באים לפניו והוא אומר מי מהם צודק".

"וזה הכל?," תמהו הילדים וטעמה של אכזבה מרה בפיהם.

"תראו," התעשת מישאל, "אתם צודקים. אבל אבא שלי צעיר. צעיר מאוד. עכשיו הוא שופט, אבל כשיגדל, הוא עוד יהיה שוטר..."

"ומה אומר אני? – ישאל בנו של שופט".

זה דברו של שופט:

טובל בקסת עטו

וכותב משפט וצדק וחסד.

ואלה יהיו עמנו באשר נלך ונבוא,

תמיד, בכל יום ובכל עת ובכל שעה.

נשוב אפוא להיכלו של השופט חשין, היכל "הפרש הבודד בערבות החוק והמשפט":

אמא ואבא שלחו אותי לבית ספר ושם פגשתי את מי שחינכו אותי ולימדו אותי להיות בן-אדם. בבית הספר העממי "הכרמל" בת"א הייתה זו המחנכת שרה עזרוני שחינכה אותי, מסכנה שכמותה, ארבע שנים רצופות. המורה לחשבון, לאלגברה, להנדסה, לגיאומטריה, לתנ"ך ולמה לא – היה המורה אהרוני. קראנו לו "אג'א" והגנבנו מבט אל-צד שמא שמע. אם אני יודע היום, לאחר ששים שנה, מהו ערך משולש, כיצד לפתור משוואות, מהו "מקום גיאומטרי", תוך כמה זמן תימלא בְּיִכָּה ששני צינורות מזרימים אליה מים בקצב נתון, ועל כל אלה, לחשוב בדרך מסודרת וממושמת – הודות לאגרא כך [...] ובתיכון "בית הכרם" (כיום ליד"ה): עליזה וירץ, מחנכת הכיתה, שהחלה ללמדני אנגלית וניסתה בכל כוחה לעשות ממני אדם טוב; חיים ברנדוויין שלימדני ספרות; ועל כולם – צבי אדר, האיש שאוּפֵל באהבת התנ"ך ורצע את אוזני לתנ"ך לכל ימי חי. ⁶

6 פרש בודד בערבות החוק והמשפט, עמ' 4.

כל אדם נתקל במהלך חייו באנשים רבים. היה ונתמזל מזלו, זוכה הוא לפגוש גם כמה אנשים גדולים, מיוחדים, יפי תואר, חכמים, נבונים, חריפים, גיבורים, מרשימים, יוצאי דופן.

אכן, אתגר גדול הוא, קשה מכול, לנסות ולאפיין – לא בהרצאה מורכבת, אלא בקצירת האומר – במשפט אחד, במילה אחת או שתיים, את ייחודו של אדם.

גאון. ענו. חכם. טיפש. צדיק. רשע. פיקח. סכל. בור. איש זדון. טוב לב. לחכמינו זיכרונם לברכה – שכל ימיו שאב השופט חשין מלוא חופניו מתורתם – הייתה תכונה מופלאה. הם באו בסוד הקיצור והמיצוי. אלפי שנים לפני דור הדוא"ל, המסרון (SMS) והמסנג'ר, הוטסאפ, הטוויטר והסנאפשוט (snapshot), הם היו יכולים להגדיר אדם בקיצור נמרץ.

מילה או שתיים. לא מאה וארבעים תווים – כמעשה הטוויטר – אלא עשרה תווים, ואף פחות מכך.

קב – ונקי. מועט המחזיק את המרובה.

וכך אמרו על פלוני ש"אוהב שלום" היה, ועל אלמוני, ש"רודף שלום" היה. תנו דעתכם: שתי מילים, שמונה אותיות בלבד. כמו בתשבץ (פלוני, מאונך 8 אותיות). שמונה אותיות שמקפלות בתוכן עולם מלא. עולמות שלמים. כך עשו גם במשנה מפורסמת אחרת באבות (ב, ח):

חמישה תלמידים היו לו לרבן יוחנן בן זכאי. הוא היה מונה שבחם:

חכם פלוני: "בור סוד שאינו מאבד טיפה", חכם אלמוני: "אשרי יולדתו",

חכם גלמוני: "חסיד"; חכם צלמוני: "כמעין המתגבר".⁷

תנו דעתכם. לא נאום ארוך, הקדמה ארוכת נגן, שיעור אינסופי או דרשה ארוכה. לא סיפורי חסידים ולא מעשי צדיקים.

מילה אחת, שתיים, הא – ותו לא.

בור סוד. כמעין המתגבר. חסיד.

מילה או שתיים שמקפלות בתוכן עולם מלא.

7 לצד "פלוני" ו"אלמוני" הידועים מן המקרא, ה"צלמוני", ה"קלוני" וה"גלמוני", אף הם מקורם במטבע לשון שהייתה שגורה על פיו של משה. ראו לדוגמה בג"ץ 3679/94 אגודה ארצית של מנהלים מורשי חתימה נ' בית הדין האזורי לעבודה בתל-אביב-יפו, פ"ד מט(1) 593 (1995); ע"פ 6251/94 בן-ארי נ' מדינת ישראל, פ"ד מט(3) 128 (1995); דנ"א 7325/95 ידיעות אחרונות בע"מ נ' קראוס, פ"ד נב(3) 78, 1 (1198).

כיוצא בזה ברייתת "איזהו מקומן של שבחים"⁸, שבאה בתלמוד הבבלי במסכת גיטין (סז, ע"ב), ברייתת "הוא היה מונה שבחים" – מניית שבחים – שכפי שציין השופט משה זילברג⁹ – אינה רק ציון מעלות מסוימות, אלא אפיון אנושי, ספרותי ופסיכולוגי, דק מן הדק, של גדולי התנאים, אפיון המוסק מאורח חייהם, מדבריהם שבכתב ועל פה, משיטות הלימוד שלהם, ומכיל גם שמינית שבשמינית של ביקורת.

ביקורת נוקבת, אך במקומה.

כיצד אפוא נתאר את השופט חשין במילה או שתיים, מבלי שנלך שבי אחר לשונות שגרה (דוגמת "גאון") או אחר גוזמאות והפלגות?

והלא לא היה אדם שסלד יותר ממנו ממיני לשונות חנופה, הפרזות והפלגות שלא לצורך. בעיניי ראיתי ובאוזניי שמעתי: משהיה מישהו משבח אותו על טיעון מבריק שטען, על פסק דין יפהפה שיצא מתחת ידיו, על רעיון מקורי שהגה, היה השופט חשין ממהר להפסיקו וסונט בו: פֶּלֶךְ לָךְ! רַב לָךְ! ¹⁰ חנפן שכמותך! די לצביעות, די לחנפנות! ודומה שלא לחינם ניצב על קיר חדר העבודה של מישאל חשין, עשרות שנים, בכל אשר הלך, שלט קטן ובו ציטוט מדברי ינאי המלך לרעייתו שלומציון המלכה, כפי שהובא בדברי חכמים¹¹: "אל תתייראי מן הפרושין, ולא ממי שאינן פרושין, אלא מן הצבועין שדומין לפרושין, שמעשיהן מעשה זמרי ומבקשין שכר כפנחס".

משפט זה, על שני חלקיו, היה "מוטו" בחייו של מישאל חשין.

דבר אמת, תוכו כבדו. היעדר מורא, היעדר משוא פנים. קיום מצוות "לא תגורו מפני איש"¹² ובהידור רב, כמו גם סלידה, עד כדי תיעוב ממש, מן הצביעות.

מתוך כך, רגיל היה בפיו ציווי הנביא "דברו אמת איש את רעהו"¹³, שעליו הוסיף באחד מפסקי דינו¹⁴: "דברים אלה היו נכונים לשעתם ונכונים הם כהיום הזה. לא נוכל לבנות חברה ראויה אלא אם נדבר אמת איש את רעהו". כך בבית המשפט, כך חוצה לו. אמת, ישירות וכנות. כמי שתוכו היה כבדו, לטב ולמוטב, חשין סלד מאנשים שדיברו אחת בפה ואחת בלב.

וכך שנינו שם בברייתא דגיטין:

- 8 ראו משנה זבחים ה, א.
9 משה זילברג "קושיותיו של ר' ירמיה – שיטה או אופי?" באין כאחד – אסופת דברים שבהגות ובהלכה 151 (צ' טרלו ומ' חובב עורכים, התשמ"ב).
10 במדבר טז 7.
11 בבלי סוטה כב, ע"ב.
12 דברים א 17.
13 זכריה ח 16, והמשכו: "אמת ומשפט שלום שפטו בשעריכם".
14 עניין קראוס, לעיל ה"ש 7, בעמ' 81; פרש בודד בערכות החוק והמשפט, עמ' 26.

פלוני: חכם וסופר;

אלמוני: חכם לכשירצה;¹⁵

צלמוני: אוצר בלום (או: בלוס);

גלמוני: טוחן הרבה ומוציא קימעה.

ושוב: מילה אחת, שתיים. ובלשון אנשי התקשורת דהאידנא: סאונד בייט של שתיים-שלוש שניות ("ונעבור לפרסומות").
יש לפנינו כאן ניסיון לעשות מה שהשופט זילברג כינה "גילוי פנים". גילוי פנים בהלכה,¹⁶ וגילוי פנים כהלכה.
ניסיון לגלות את פניו של בעל ההלכה. בהלכה – במשנתו ובתורתו, וכהלכה – לא כחל, ולא שרק, ולא פרכוס. חכם כמות שהוא.¹⁷
לו הייתי אוהב בשיפולי גלימתם של חכמים, וצריך להגדיר את השופט חשין במילה אחת, מילה קצרה, קצרצרה, קצרצרונית, "שתי אותיות מאוזן", הייתי אומר: לב. לב ענק, מלא טוב, שידע לגעור ולסנוט, אבל גם להכיל ולחבק ולנחם.
שלא תהיה למישהו טעות: השופט חשין לא היה אדם קל. ממש לא.
כשנעץ בכך את מדקרות לשונו – היית נאלם דום. אם לא נעלם בתוך האדמה.
שלא לדבר על צעקות שצעק כשהיה מגלה משהו שלא נראה בעיניו, צעקות שקולן היה נשמע מסוף העולם ועד סופו. וטרם דיברנו בכינויים ובכינויי-כינויים שהיה מדביק לאוהביו ורעיו, ולהבדיל גם לכמה מאלה שלא נמנו עמם. כמו שנהג לומר על פלוני-אלמוני, שלא העריכו ביותר, כינוי ששאב ושאל מן השפה היידישית: "הוא לא חכם גדול. ממש לא חכם גדול. אבל לעומת זאת הוא לא טיפש קטן".
וכך, לדוגמה, היה מכנה את מתמחיו: "אבק אדם". אבק אדם. לא פחות.
אכן, בחלוף הסערה, בשוך הרעמים, כעבור שניות מספר, משנדמו מעט רעמי התותחים ושככו מעט גלי הים, ועמם מידות הזעם והעברה, הצרה וחרון האף, היה השופט חשין עוטף אותך במילים של אהבה.
וידעת, כי לא מלב רע באו דברי התוכחה אלא מלב אוהב ודואג. "כי את אשר יאהב – יוכיח".¹⁸

15 תנו דעתכם: לא תמיד הוא חכם, אלא "חכם לכשירצה", או בניסוח מודרני יותר, ועוקצני יותר: לעתים, אולי בטעות, החוכמה "קופצת" לו.

16 ראו משנת אבות א, יז.

17 ראו בבלי כתובות יז, ע"א.

18 משלי ג 12.

וכך העיד השופט חשין לימים – ואף ש"אין הנחתום מעיד על עיסתו" ו"אדם קרוב אצל עצמו" – ויש בדברים הרבה מן האמת:

"כל חיי הייתי לוחם", כתב בעת פרדתו מבית המשפט העליון.

"כל חיי הייתי לוחם. כך כפרקליט, כך כעורך דין, כך גם כשופט הגם שהמלחמה שינתה מעט פניה.

ואולם, מתוך שלחמתי תמיד, ובסערת המלחמה, תוך כדי נפנופי חרב, אפשר פגעתי במישהו שלא נתכוונתי לפגוע בו.

כל פגיעות אלו שפגעתי היו שלא בזדון. שכן אינני ומעולם לא הייתי איש-זדון.

אבל אם פגעתי במי, אני מתנצל בפניו. אני כורע ברך ואני מתנצל אישית לפניו. *Errare humanum est* – הטעות היא אנושית.¹⁹

אינני ומעולם לא הייתי איש-זדון.

זהו מישהו. כולו לב.

לב, ושמחת חיים. עיניים נוצצות, חיוך שובבני.

לב, רוחב לב, ורוחב דעת.

רבים הם האנשים שדעתם רחבה, אך דרך כלל זו נודדת אל מקום אחד, מוגדר היטב. יש מהם שעניינם במדע, יש מהם שעניינם בדברי הימים, יש מהם שעניינם בדברי חכמים ובמורשת ישראל, ויש מהם שעניינם בספרות החדשה ובשירה בת ימינו. אך נדיר למצוא מישהו כשופט חשין, שסקרנותו לא ידעה שבעה גם בחלוף עשרות שנים מיום שעמד על דעתו. תנ"ך ומתמטיקה, תורת הקוונטים וספרות, מאמרי חז"ל ויהודה עמיחי. פסיפס מרהיב עין ששבה עין כול.

וכך, בינות לסעיפים עלומים של חוק, על ענפיו ועליו, ולדפי פסיקה שדומה היה שכבר עלתה עליהם ירוקת, יכולים אנו לפגוש במלאך המורה את מלך הכוזרים של ריה"ל – רבי יהודה הלוי, "כוונתך רצויה אבל מעשיך אינם רצויים", ואת "פְתַר לי זעיר", ואת לשון הפייטן – המפייט על "דק, דק-דק, דק-מכל-דק, דק-על-דק-עד-אין-נבדק".

הן מתוך דבריו שעל פה, הן מתוך הספר שלפנינו למדים אנו על החיבה היתרה שנודעה לו, לשופט חשין, לא רק לתנ"ך וגיבוריו, אלא גם למדעי הטבע ולמדעים המדויקים.

19 נאום פרידה מבית המשפט העליון, ח"י בשבט התשס"ו, 16.2.2006; פרש בודד בערכות החוק והמשפט, עמ' 6.

וכך נוטל הוא אותנו, ידנו בידו, ומוליכנו אל יסודות הפיזיקה והטכנולוגיה, הביולוגיה, הגאולוגיה והזואולוגיה, הגנטיקה והאבולוציה, הכימיה והרפואה. דובר הוא אלינו בחוק של טבע ובחוק של ניוטון; במודלים ובתאוריות; באנרגיה וכוחות; בקרן אור ובקרן לייזר; בקול ובגלי קול; במסה ובמסה קריטית; במטוטלת ובכוח האינרציה; בזרמי חשמל ובאטומי פחמן; במוטציות וביסודות אצילים; בקווארק – אותו חלקיק הזעיר מכול שאינו ניתן עוד לחלוקה, במפץ הגדול ובתזוזת יבשות; באטמוספירה ובסטרטוספירה; בלחץ אטמוספרי ובנקודה ארכימדית; באלקטרוניקה, אטומיזציה ומולקוליזציה; בתערובת ובתרכובת; 'מי מלך', חומצה חנקתית וחומצה מלחית; בצופן גנטי וב-DNA; במאיץ חלקיקים ובכוח הכבידה; בדיאגנוזה ובעצבים מוטוריים; בארס ובסם-שכנגד (antidote); באוסמוזה ובמשקל סגולי – והכול דרך תזה, ואנטיזה והיפוזזה. ומשם נושא הפרש הבודד את רגליו – ושמא נאמר טס בכנפיו הפלאיות – ונע לממלכת המתמטיקה והגאומטריה ומציב לפנינו נגזרות ומשוואות, איברים ופעולות בינאריות; מספרים טבעיים, משולשים וצלעות, קודקודים וזוויות הקדות ומשתחוות זו לזו; עיגולים שונים ומשונים, מהם החופפים זה את זה, ומהם המשיקים זה לזה, נוגעים ואינם נוגעים; הנחות, אקסיומות, השערות, תזות והיפותזות מכאן, עובדות, מסקנות ותאוריות מכאן, וכולן היו לאחדות בידי.

והדימויים, הדימויים, מפליגים הם על כנפי הדמיון לארצות רחוקות ולימים אחרים. לא אטריח עליכם, וכמובן איני יכול לפורטם כי רבים הם. אסתפק אפוא בפירור אחד. משביקש לתאר לנו מלאכת ניוטון של ועדת הבחירות המרכזית לכנסת, שבראשה עמד, נוטל הוא את פרשו, הפרש הבודד, מערבות החוק והמשפט ללבו של הים, אותו הים שאהב כל כך, משחר ימיו ועד יומו האחרון: "אני מדמה עצמי לקברניט העומד על סיפון אנייה המתקרבת אל החוף", סיכם השופט חשין את תפקידו כיו"ר ועדת הבחירות המרכזית לכנסת, בבקשו להודות לעובדיה המסורים. לא אלה הניצבים בראש, אלא בני האדם שבירכתיים, שלהם תמיד נתן השופט חשין – חשין האדם – את דעתו:

אני מדמה עצמי לקברניט העומד על סיפון אנייה המתקרבת אל החוף. לבוש בגדי צהור. פותפות זהב עטרות את כתפיי וכובע על ראשי. אני מצדיע לנאספים וכולם מוחאים כף לקברניט. ואולם האמת היא שלא הקברניט מסיע את האנייה. האנייה משייטת – כך היה בעבר – בזכות אותם אנשים העומדים ליד הכבשן הלוהט, ליד השמן הרותח, וציפורני ידיהם מכסות על השחור. הקברניט הוא הזוכה בשבחים – ולעתים בביקורת – והם שבבטן האנייה איש אינו יודע מי הם.²⁰

20 דברים בטקס פרידה מעובדי ועדת הבחירות המרכזית, 2003.

וטרם דיברנו באותו דימוי של מוסר ומשפט, שעל כנפיהם הפליג השופט חשין לאותו אגם מופלא של מים טהורים: "המוסר וציוויו נדמים הם לאגם מים טהורים, והמשפט וציוויו נדמים הם לחבצלות מים (נימפיאות) הטובלות במים, הפרוסות על פני המים והשואבות מן המים חיים ועוצמה"²¹.

השופט חשין היה יהודי וציוני בכל רמ"ח ושס"ה. ביטוי לכך ניתן במעין "צוואה רוחנית", לא פורמלית, שכתב באחת מחוות דעתו, שלא נתפרסמה לסוף, וכך כתב:

לעצמי אבקש כי נכדיי יחונכו במורשת אבותיי ובמורשתי, כי ידעו מהי שירת הים, מי הייתה דבורה הנביאה ומהי קינת דוד על שאול ויהונתן; כי ידעו מי היו הלל הזקן והרמב"ם; כי ישירו בדבקות "לי כל גל נושא מזכרת" ואת "סימן טוב ומזל טוב"; כי ידעו מי היה דיקי ומי הוא יבכה של יהודה עמיחי; כי יחיו את מגש הכסף; כי ידעו על מה נכתבה "מגילת האש" וכי ידעו מי היה ביאליק ומי הוא חיים גורי; כי ילמדו על השואה וידעו כי שנית מסדה לא תיפול.²²

אדם. יהודי. ציוני. חבר. ה'ע.

אחר כל הדברים האלה, לסופה של דרך מגיע אתה הביתה, ופוגש – עם השופט חשין – את הילדים, קטנים וקטני-קטנים, השוכבים חרש במיטתם, וקולם – קול דממה דקה:

קול לבו של זה הקטן קורא אליי ועיניו נתלות בעיניי.
קולו קול דממה דקה ועיניו תחינה ותחנונים.
ישן הוא עתה במיטתו שלו
בשקט ובשלווה.

אכסה את גופו הקטן עד לסנטרו,
אכבה את האור בחדרו,
אסוב לאחור על בהונות רגליי,
ואסגור את הדלת אחריי חרש-חרש.²³

יכולנו להוסיף ולהכביר ציטוטים מדבריו הטובים של מישה. אלא שלו עשינו כן, הרי שכדברי קדמונים "לא היינו מספיקין ולא היינו מפסיקין", והלוא הספר שלפנינו כתוב ומונח, רווי ומשופע בהם, וכל הרוצה – יבוא וייטול.

21 פרש בודד בערבות החוק והמשפט, עמ' 266.

22 מתוך חוות דעת שלא פורסמה; פרש בודד בערבות החוק והמשפט, עמ' 6.

23 דנ"א 7015/94 היועץ המשפטי לממשלה נ' פלונית, פ"ד נ(1) 125 (1995); פרש בודד בערבות החוק והמשפט, עמ' 12.

אמרתי אפוא אשתף אתכם בכמה סיפורים שהייתי עד להם, וגם מהם ובהם ניתן ללמוד מיהו חשין האיש, ומה היה אורחו ורבעו, בשבתו בביתו ובמשרדו, ובלכתו בדרך משפט. כרבים וטובים ממתמחיו הרבים, שעמם זכיתי להימנות, ספגתי לא אחת קיתון של רותחין בשל מעשה פעוט שבפעוטים שבעיני השופט חשין נדמה כחטא בל יכופר. הידוק סיכות ה"שדכן" באלכסון ולא בניצב לדף, או חירורו מבלי לקפל תחילה את הדף על מנת להציב את החורים בדיוק במרכזו של הגיליון, היו בעיניו שניים מ"חטאים" כבדים אלה. כמו בהכנת הטיעון והתיק המשפטי, שבהם לא הותיר חשין אבן שלא הפכה, דרש חשין ממתמחיו שיקפידו על קלה כחמורה. מקצועיות ללא פשרות, יסודיות, פדנטיות קפדנית המחמירה גם בזוטי זוטות. "סדר בתיק הוא 90% מהעבודה. כל השאר, כולל הטיעונים המשפטיים, הם רק 10%", נהג לשנן לנו בסבלנות, אמירה שרק לימים למדנו להכיר את ערכה.

לאחר הצעקות הרמות בקול הבס הרועם, שלעתים דימינו כי קולן נשמע מסוף העולם ועד סופו, והגיעו מהמשרד הצנוע שברחוב בוסתנאי בירושלים עד לבית המשפט העליון, ששכן באותם ימים במגרש הרוסים, היה ד"ר חשין בא לנחמנו, זורק מילה טובה, מבקש סליחה, והכול שב על מכונו. ותשקוט הארץ ארבעים שניות. עד לפעם הבאה. בימים שבהם מדברים בהתמחות, אורכה, תוכנה וטיבה, ראוי ד"ר חשין לשמש דוגמה, אות ומופת למאמן ראוי לשמו. למרות עשרות שנות עשייה משפטית מפוארת, מעמדו הרם בקהילת המשפטנים, כשמאחוריו קריירה עשירה לרבות כהונה ב-זמנית (דבר נדיר כשלעצמו) כמשנה ליועץ המשפטי לממשלה ומשנה לפרקליט המדינה (וקודם שעלה לכהן פאר בבית המשפט העליון), לא ראה ד"ר חשין פחיתות כבוד במשימה החשובה שעמס על שכמו ברצון וברצינות. להפך. בעיניו היו האימון וההתמחות "מלאכת קודש" ממש של חינוך, שיש להקדיש לה את מלוא תשומת הלב.

לא הייתה עתירה לבג"ץ, כתב תביעה, פגישה וכמובן ישיבה בבית המשפט, שלא שיתף בה את מתמחיו כשוויים בין שווים, במחשבה ובמעשה, כשהוא מנחה ומכווין אותם לא להיות שבוים מראש לכל רעיון או הלכה. "*errare humanum est*", הטעות – בת אנוש היא", הורנו, ובדרך אגב הוא מחכימנו באחד מהביטויים הלטיניים שהיו שגורים על לשונו, "ולכן גם בית המשפט עשוי לטעות. נהגו בו בדרך ארץ ובכבוד, אך אם אתם סבורים אחרת ממנו – לכו עם האמת שלכם עד הסוף", לימדנו באחד השיעורים הגדולים שלו. נאמנותו ומסירותו ללקוחותיו הייתה אינסופית. במשפט ה"פגישה הלילית", שבה הועמדו לדין שניים מבכירי עורכי הדין בישראל באשמת "הטרדת עד",²⁴ התנדב השופט חשין לייצג (עם שותפו הנאמן עו"ד צבי אגמון) את עו"ד יגאל ארנון חינם אין כסף, אף על

24 ע"פ 526/90 בלזר נ' מדינת ישראל, פ"ד מה(4) 133 (1991).

פי שלמן התמחותו בפרקליטות המחוז כמעט ולא עסק במשפט פלילי, בוודאי לא בייצוג נאשמים. המשפט בבית המשפט המחוזי ארך חודשים ארוכים, ובשלב ההוכחות נסע חשין מדי יום ביומו לתל אביב. לבקשת לקוחו נמנע מליטול חלק בחקירות הנגדיות והתמקד בטיעון המשפטי. הוא היה בטוח בצדקת לקוחו ובחפותו. הרשעתו נפלה עליו כרעם ביום בהיר. היה ברור שהולכים לערעור בבית המשפט העליון. כמתמחהו הצמוד באותה עת נוכחתי לדעת מהן יסודיות ומסירות. לילות כימים עשה חשין בהכנת טיעונו. חלק מהטיעון הוקדש לפרשנות המונח "הטרדת עד". לשם כך הפלגנו בכל מרחבי הלשון העברית, והגענו עד המאגר הממוחשב של כתבי ש"י עגנון. בסיום המשפט זוכה עו"ד ארנון ונוקה מכל אשמה. בעיני חשין עמדו דמעות. כשביקש יגאל ארנון לשלם לו את שכרו, סירב ליטול ממנו אפילו פרוטה. "גם את הוצאות המונית לתל אביב סירב לקבל ממני", העיד לימים ארנון.

במקרה אחר ייצג חשין בבג"ץ את איגוד העיתונים היומיים, שעתר נגד שידורי החסות בטלוויזיה, שלא היו אלא פרסומת מסחרית סמויה.²⁵ עורך דין מן הצפון, שייצג לקוח בעניין דומה, ביקש "לקפוץ" על עגלתו של חשין והגיש בקשה להצטרף כמשיב לתיק. עוד בטרם הספיק חשין להגיב על הבקשה, נענה לה השופט התורן. חשין זעם על ההחלטה, כי סבר שהיא עלולה להזיק ללקוחו. בלי להסס, התקשר למזכירות בית המשפט העליון וביקש לקיים דיון דחוף בביטול ההחלטה. השעה הייתה 12:50 בצהריים. "אתה יכול להגיע", הורו לו מלשכת השופט התורן, אך רק עד השעה 15:13, השעה שבה פורשים השופטים לבתיהם להפסקת הצהריים (באותם ימים לא היו לכל השופטים מכוניות צמודות, ורבים מהם נסעו באותה שעה בצוותא לבתיהם ב"הסעה משותפת" שהועמדה לרשותם). חשין לא היסס לשנייה. "אביעד בוא, הולכים". "מה הולכים? לאן הולכים?". "הולכים. אל תשאל שאלות. בוא!".

טוב, "הולכים", לא ממש, אלא "טסים". בשעה 13:05 החנה את מכוניתו בחריקת בלמים במגרש החניה שסמוך לבית המשפט, חלף ביעף על פני אנשי משמר המשפט, רץ ועלה במדרגות, מתנשף כולו, והתייצב בלשכת השופט. בחלוף חמש דקות של טיעון רצוף, בלהט שדמה יותר לסופת הוריקן בעוצמה גבוהה במיוחד, יצא ממנה ובידו החלטה חדשה, המבטלת את ההחלטה הקודמת. אם זו אינה "מסירות ונאמנות ללקוח", לא ידע מסירות ונאמנות מהן.

אחד המפגשים הראשונים שהיו לי עם חשין כטוען מופלא לפני בית המשפט העליון היה בתקופת התמחותי הראשונה אצל המשנה לנשיא, פרופ' מנחם אלון ז"ל. כל המתמחים

²⁵ בג"ץ 3424/90 איגוד העיתונים היומיים נ' שר החינוך והתרבות, פ"ד מח(2) 24 (1991).

ידעו: כאשר חשין טוען, ראוי להיבטל ממלאכה ולמהר ולהגיע לאולם שבו הוא מופיע, על מנת לחזות ב"הצגה הטובה בעיר".

היה זה דיון בעתירה זניחה לכאורה,²⁶ שגרתית, אחת מני רבות – שהגיש חשין לבג"ץ, *pro bono*, ללא תמורה, עבור הרב אברהם גולדשמידט (בנו של דיין בית הדין הגדול לערעורים, הרב אליעזר גולדשמידט, שהיה ידידם האישי של כל שופטי בית המשפט העליון). הלה ניסה להתמנות כדיין, אך משיקולים לא ענייניים נדחה פעם אחר פעם. אולם מס' 2 בבית המשפט העליון, ששכן אז במגרש הרוסים, אולם קטנטן למדי, היה צר מהכיל את כל המתמחים שהצטופפו על הספסלים בתקווה לראות את ההופעה של ה"מאסטר" הגדול.

כמו טוסקניני, ניצח חשין על הטיעון ביד רמה, משל היה מדובר ב"תיק המאה". את טיעונו פתח בשקט, כמעט בלחשישה, אך עד מהרה הדהד קול הבס הרועם שלו באולם. בשלב מסוים החל לדבר על מועדי הבחינות שקבעה הרבנות הראשית. חשין עט, כמוצא שלל רב, על רשלנותם של אנשי הרבנות, שלא בדקו כראוי את מכתביהם. רק הוא היה מסוגל לפתוח לוח שנה ולבדוק, אחד לאחד, את מועדי הבחינות השונים ולהשוות בין תאריכם העברי והגרגוריאני. עיון באחד התאריכים גילה חוסר התאמה והעלה כי הבחינה של הרבנות הראשית נקבעה ליום... שבת. "מתי הם רוצים שהרב גולדשמידט יכתוב את הבחינה?", שאל לקול צחוקם של הנוכחים. "לפני תפילת מוסף או לאחריה? לפני הקוגל או לאחריו? ואולי בשעת 'רעווא דרעווין', בין מנחה למעריב? ושמה יוגש לנבכנים דג מלוח כדי שיוכלו לקיים בו את מצוות הסעודה השלישית?".

למשמע טיעון זה לא יכלו גם השופטים לעצור את פרצי הצחוק שבקעו מפיהם. חשין, כמו חשין, המשיך לטעון בלהט להנאתם המרובה של כל הנוכחים. למותר לומר שבאותה עתירה, כמו בעתירות רבות אחרות, זכה חשין בתיק.

דיון אחר, שנסב על מכרז מחשוב בתי המשפט,²⁷ הוא בעיניי אחד הרגעים הנדירים בחיים שניתן להיחשף אליהם בבית המשפט. מפגש ישיר ובלתי אמצעי בין שופט – ולא שופט זוטר אלא שופט נכבד ונשוא פנים בבית המשפט העליון – לבין פרקליט. הייתה זו סיטואציה נדירה בעוצמתה, שמעלה שאלות נוקבות וחשובות בעניין נאמנותו ומסירותו של עורך דין ללקוחו, כמו גם בעניין חובתו של שופט למלא את תפקידו, לשפוט משפט צדק, ומידת יכולתו לעשות כן.

באותו תיק ייצג חשין (גם הפעם עם עמיתו הנאמן לשותפות רבת שנים, עו"ד צבי אגמון יבדלחט"א) את חברת IBM, שהפסידה במכרז לחברת כלל המתחרה (שיוצגה ע"י עו"ד

26 בג"ץ 657/89 גולדשמיט נ' מועצת הרבנות הראשית, פ"ד מד(1) 622 (1990).
27 בג"ץ 202/90 י.ב.מ. ישראל בע"מ נ' משרד המשפטים, פ"ד מה(2) 265 (1990).

אמנון גולדנברג המנוח, לצד משרד המשפטים שיוצג על ידי מני מזוז, לימים היועץ המשפטי לממשלה ושופט בית המשפט העליון). במשך כשבועיים ימים ישב חשין מן הבוקר עד הערב במשרדו ולמד את כל מסמכי המכרז: מאות עמודים (!) צפופים של מפרטים טכניים ובהם שמות "מודולים" של מחשוב "מן ההפטרה", הידועים, במקרה הטוב, רק לחכמי תורת הנסתר השוחים בתורת המחשבים.

בהגיע מועד הדיון – לפני השופטים ברק, בייסקי וגולדברג – החל חשין טוען את טענותיו, כדרכו, בלהט רב. את טיעונו תיבל בכל המינוחים הטכניים שהופיעו במסמכי המכרז ושעל לימודם שקד במהלך כל השבוע.

בחלוף כמה דקות של טיעון קטע אותו השופט ד"ר משה בייסקי: "ד"ר חשין, אנא בטובך, אל תכביד עלינו שלא לצורך. אל תמשיך בטיעון ה'טכני' העובדתי שלך. כולו לבטלה. אנא בטובך התמקד נא רק בטיעון המשפטי. ממילא אני מבין דבר בכל ים הפרטים הטכניים שאתה מרעיף עלינו בנדיבות שכזו".

חשין נדהם. הוא עצר לרגע את נשימתו, קטע את שטף דיבורו והסתכל כלא מאמין בעיני השופט. בחלוף דקה מעיקה של שתיקה, הרעים קולו: "אדוני כבוד השופט בייסקי. צר לי, אני מבקש שיסכימו עמי, אך אני מבקש שיקשיבו לי. בכל הכבוד הראוי, אני יכול לקבל את דברי כבודו. במהלך השבועיים האחרונים עשיתי לילות כימים בלימוד כל פרטי המכרז. דומני שמן הראוי כי גם כבודו, המקבל את משכורתו מקופת הציבור, ייכבד ויעשה כן". אמר, והתיישב במקומו.

הלם אחז בנוכחים. את השקט שהשתרר באולם ניתן היה לחתוך בסכין. בתבונתו הרבה, הודיע ראש ההרכב השופט ברק (כתוארו אז) על "הפסקה" בת דקות מספר.

לאחר ההפסקה שבו הכול לאולם. בפתח הדיון המחודש ביקש השופט בייסקי למסור "הודעה קצרה": "לפני ההפסקה", אמר, "הערתי לד"ר חשין הערה מסוימת והוא השיב לי. ובכן, לאחר ששקלתי בדבר אני מבקש להודיע שטעיתי. אני סבור כי הצדק עם ד"ר חשין, אך מה לעשות ובגילי כבר לא אוכל ללמוד את כל המינוחים הטכניים האלה [...]".

בסופו של תיק זכה חשין גם בתיק זה, בהסכמת השופטים ברק וגולדברג, וכנגד דעתו החולקת של השופט בייסקי.²⁸

ומכאן לדוגמה נוספת, אחת מני רבות, המשקפת ערך יסוד ב"עולמו" של השופט חשין: "השכל הישר".²⁹

כל מי שהכירו יודע ש"ערך" זה לא היה פריט לוואי במשנתו, אלא יסוד מוסד – ה"שכל הישר" (או בניסוחו השלילי בלשון יהודית, שהייתה שגורה תדיר על פיו של משה: "עם

28 בתקציר שפורסם בכרך פסקי הדין נאמר שהשופט ברק נותר במיעוט, ולא היא.

29 ראו פרש בודד בערכות החוק והמשפט, במפתח עמ' 578, לפי ערכו.

לייגט זאך נישט אויפען שייכעל" [=זה לא מתיישב על השכל, או בניסוח מודרני: לא יעלה על הדעת].

לדידו של מישה, השכל הישר הוא עמוד האש ועמוד הענן, והוא שחייב להנחות כל אדם – במשפט, וחוצה לו.

גם בהקשר זה זכיתי להיחשף לגדולתו של חשין כעורך דין מזהיר, היודע לקמץ במילותיו בשעת הצורך, לבור את התבן מן הבר, להתמקד בעיקר ולנפות את הטפל. מעשה שהיה כך היה: באחד הימים הגיש עו"ד ד"ר חשין "עיקרי טיעון"³⁰ לבית המשפט העליון בתיק שעסק בדיני מכרזים, שבו העותרת, חברה מסחרית, ביקשה לבטל את זכיית IBM במכרז של משרד הביטחון.³¹

אף על פי שנשוא התיק היה מכרז בשווי מאות אלפי דולר, אם לא יותר, לא נהג חשין מנהג פרקליטין יהודאין (וגם לא־יהודאין) המאריכים טרחא בטיעוניהם, ואינם מקיימים מצוות "ויאמר לקוצרים: ה' עמכם!"³².

כל עיקרי טיעונו של מישה, בשם המשיבה, חברת IBM, התפרסו על פני 11 סעיפים בלבד, כעשרים שורות. בסופן, לאחר נוסחו הקבוע של חשין, "בא כוח המשיבה יוסיף ויעמוד על טיעוני העותרת – אחד לאחד – וינסה להפריכם", תחת הכותרת "דברי חוק ואסמכתאות", שאליה היה נהוג לסמוך שורה ארוכה של אזכורי חוק ופסיקה, כתב שתי תיבות בלבד: "השכל הישר".

"השכל הישר", הא ותו לא. ואלמלא ראינו בעינינו – לא היינו מאמינים.

ומנהג היה בבית המשפט באותם ימים קדמונים, של טרום־מאגרי פסיקה ממוחשבים, שכל פרקליט שטוען לפניו צריך היה להעביר שלושה ימים קודם הדיון עותק מעיקרי טיעונו הן למזכירות בית המשפט, עבור שופטי ההרכב, הן לספרני בית המשפט, על מנת שיכינו לשופטי ההרכב את הכרכים המתאימים של האסמכתאות, שמא יעלה רצון לפנייהם לעיין בהם בעת דיון.

כפרח פרקליטים עול ימים, מיהרתי במצוותו של ד"ר חשין למזכירות בית המשפט ומשם לספריית בית המשפט העליון כדי לתת בידם את עיקרי הטיעון. שני הספרנים, שמם מיכאל היה. וכיצד הבדילו ביניהם? האחד, גבה קומה היה, ועיניו כהות, ובן הארץ היה. ואילו חברו, מיכאל שעלה ממדינות חבר העמים, רגליו קצרות יותר היו, ועיניו תכולות,

30 ואף מונח זה, "עיקרי טיעון", אחד מחידושי הלשון של ד"ר חשין שקנה לו שביחה בלשון המשפט. ראו אביעד הכהן "עו"ד יישמע? על פרקליטים ועורכי דין" משפטים כה 459 (1995).

31 בג"ץ 1026/89 נשיונל אדבנסד סיסטמס ישראל בע"מ נ' משרד הביטחון (לא פורסם, 31.1.1990).

32 רות ב 4.

והכל קראוהו בשם חניכתו הרוסי "מישה". בדחילו ורחימו מילאתי נאמנה שליחות שהטיל עלי ד"ר חשין, מסרתי בידם את כתב עיקרי הטיעון שלו, ושבתי למשרד. כעבור שעה קלה צלצל הטלפון במשרד. על הקו היה מישה, ספרן בית המשפט העליון, וקולו רועד. "מסרת בידינו את עיקרי הטיעון של ד"ר חשין, אך יש לנו בעיה רצינית. רצינית מאוד. ביקשנו להכין את האסמכתאות לשופטים. חיפשנו בכל בית המשפט העליון את ה'שכל הישר' אך לא מצאנו אחד כזה. אולי יש לכם עותק אחד גם בשביל השופטים?".

מישה, למותר לומר, זכה בתיק, ואנו, אגב שימושנו לפניו, למדנו כלל גדול בתורה: החוק והפסיקה – אבני יסוד במשפט המה, אך השכל הישר – עולה על כולם. זיקתו העמוקה של השופט חשין למורשת היהודית, לתרבות ישראל ולספרות העולמית, כמו גם רוחב דעתו בשדות אחרים, באו לביטוי גם בחיי היום-יום, באנקדוטות קטנטנות, שהמעט שבהן לימד על המרובה הנסתר מן העין.

כמו היום אני זוכר שיחת טלפון שניהל ד"ר חשין עם אחד מלקוחותיו, בעל טחנת קמח גדולה במרכז הארץ. השעה הייתה שעת בין ערביים, והלקוח, בעל הטחנה, ביקש מחשין הפסקה קלה. "אני מבקש להתפלל מנחה". "בכבוד", השיב לו מישה, "אם כך נמשיך בעוד עשר דקות". "לא", השיבו הלה, "נמשיך בעוד שעה". "שעה?", הודעק חשין, "מה זה, יום כיפור אצלכם היום? אתה מתפלל 'עילה' תפילה כה ארוכה?". "לא ולא", הצטדק בן שיחו. "אנו מתפללים מנחה, לאחר מכן אנו יושבים ללמוד תורה, ורק לאחר תפילת מעריב נוכל להמשיך ולשוחח". "ללמוד תורה אמרת?", הצטחק חשין. "נו בטת, אתה בעל טחנת קמח, ואצלך, אם אין קמח אין תורה, ואם אין תורה – אין קמח".

אהבה רבה, אהבת עולם, הייתה לו לשופט חשין לתנ"ך. אהבה זו – מסורת היא בידיו מבית אביו-אבא, השופט שניאור-זלמן חשין, שמילא פיו, לשונו ופסקי דינו ממעיינותיו המפכים של המקרא, ומתוכם חידש, בין השאר, בעולם המשפט הישראלי את הביטוי הקולע "עשיית עושר ולא במשפט".

בהסמיכו עורכי דין ופרחי פרקליטים חדשים הורה אותם השופט חשין האב שהתנ"ך – הוא הוא ולא אחר – "ספר הספרים של המשפטן" הוא. וכך ציווה אותם-אותנו: "פרקליט בור בענייני משפט עושה מלאכתו רמייה. אך מי שאינו יודע ולא שמע מעולם על החטא הקדמוני, אבי אבות כל החטאים והעוונות והפשעים שבעולם, אינו יכול להיחשב לאדם משכיל, על כל פנים לא לפרקליט יהודי משכיל. ועל החטא הקדמוני מסופר דווקא בספר 'בראשית' ולא בהולסבורי או בראסל וגלנוויל ויליאמס ובשאר ספרים על עוונות וחטאים [...]".

וסיים חשין האב: "לא ימוש מפניכם ספר התנ"ך, זה האוצר היקר ביותר שהותיר לנו הגנוס היהודי, והגיתם בו יומם ולילה. כלום נאה לנו לאנשי המשפט בארץ אבות, לעמוד מרחוק, להתייחס בזלזול או אפילו בשוויון נפש בלבד לאוצרות תרבותנו?". אמרו חכמים: "יפה כוח הבן מכוח האב".

מ"ם זו, לא רק מ"ם ההגדלה היא ("יותר מ...") אלא מ"ם הנביעה ("מתוך") היא, לאמור: כוחו של הבן יונק ושואב כוחו מתוך כוחו של אביו. הן מכוחו וכוח-כוחו של אביו, השופט ש"ז חשין, הן מכוח מורהו הגדול, צבי אדר, שכדברי השופט חשין, היה "האיש שאופל באהבת התנ"ך ורצע את אוזני לתנ"ך לכל ימי חייו", והן מכוחו-שלו, עשה השופט חשין עושר במשפט וחצב מן התנ"ך אוצרות גנוזים ומטבעות לשון.

לעתים באים הם ככתבם וכלשונם במקרא, דוגמת "מדרך כף רגל", מעשה מקשה", "מותר האדם מן הבהמה", "וישן מפני חדש תוציאו"; ולעתים עוברים הם "תרגום" ל"חשינית", ללשונו המיוחדת של השופט חשין, ובאים בצורות שונות ומגוונות דוגמת "והיה אם ישאלוני מחר", "קרקורים הבוקעים מחדרי בטן" ועוד כהנה וכהנה.

אהבה שאהב השופט חשין את התנ"ך, כמו גם את המשפט, לא קלקלה את השורה, אלא ייפתה אותה. וכך נתוודענו לתיאור עשייתו בבית המשפט, שנקשרה גם היא ללשון מקרא: "ארבע עשרה שנים", כתב השופט חשין, "ארבע עשרה שנים עבדתי בבית המשפט העליון ואת בית המשפט העליון, כמניין השנים שיעקב עבד ברחל, ויהיו בעיניי כימים אחדים באהבתי את בית המשפט ואת היושבים בו". או, אם תרצו משהו משירת ההלל, אך בתרגום ל"חשינית" מדוברת: "השמים – שמים לה'. והכנסת נתן לבני-אדם".

אגב הילוכו בנתיבות משפט הפגיש אותנו השופט חשין עם שמשון, שנגוזו מחלפותיו, ועם דגון, שכפותיו אל המפתן; עם "עמוד האש ועמוד הענן להוליכנו הדרך", עם רוח האלוהים ש"מרחפת על פני המים" ו"הסנה שבווער באש ואיננו אוכל"; עם "יוסיף דעת יוסיף מכאוב", "בוקה ומבוקה ומבולקה" ולמי שאינו מכירם, ח"ו, יִאֲמַר בלשון השגורה על פיו של מישהו: "וכדי ביזיון וקצף".

בדרך הילוכו עם הפרש הבודד של השופט חשין בערכות החוק והמשפט, פוגשים אנו את גיבורי התנ"ך כולם: אבות ואמהות, צדיקים ורשעים, הקטנים עם הגדולים. ומסבים אנו לשעה קלה עם קין והבל; עם לוט ואנשי סדום; יעקב ועשיו; יוסף ואחיו; משה רבנו ויתרו חותנו; חנה ופנינה; דוד, בת שבע ואוריה החתי; נתן הנביא וכבשת הרש; דוד המלך וגולית הפלשתי; ישעיהו בן אמוץ ומיכה המורשתי; עם "כושי כי יהפוך עורו" ועם "חברבורותיו של נמר"; עם אחאב ואיזבל, נבות הזורעאלי ואליהו הנביא, הקורא לעומתנו בקול גדול, יורד ונוקב עד תהום רבה: "הרצחת וגם ירשת?", ועם בני דן הקוראים-זועקים אל מיכה: "מה לך כי נזעקת?".

עיונו של השופט חשין בתנ"ך אינו רק "מצוות אנשים מלומדה". מקופיא בעלמא. "מלמעלה". הוא נתן לבו ודעתו גם לפרטים הקטנים, שפעמים הרבה סמויים מן העין. טלו, לדוגמה, דברים שאמר בגנות השרירות, ובזכות פרסום החוק ברבים כתנאי לתקפותו. מי הוא זה ואיזה הוא, מלבד מישהו, שהיה מסוגל לקרב בין הרחוקים, ולקשור את חובת

פרסומו של חוק – ומעקרונות שלטון החוק היא חובה זו – עם מגילת אסתר? ולא רק עם אחשוורוש ואסתר, אלא גם עם סריסיו, בגתא ואבגתא, זתר וכרכס, וגם חרבונא זכור לטוב. וכך כתב מישה³³:

פינו מלא שבח לעקרון שלטון החוק, ובהללנו אותו מבקשים אנו להעמיד את שלטון החוק כנגד שלטון האדם.

החוק ישלוט בנו. החוק – ולא האדם.

"ביום השביעי כטוב לב המלך ביין אמר למהומן, בזתא חרבונא בגתא ואבגתא זתר וכרכס שבעת הסריסים המשרתים את פני המלך אחשוורוש להביא את ושתי המלכה לפני המלך בכתר מלכות להראת העמים והשרים את יפיה כי טובת מראה היא" (אסתר א, י–יא).

ושתי סירבה להישמע למלך אחשוורוש, ומה עלה בגורלה ידענו כולנו.

הנה הנו שלטון האדם:

שרירותי לגופו ושרירותי במועדו.

עלה חשקו של אחשוורוש, ועל אתר ציווה בשרירות לבו.

כך הוא שלטון האדם ומנגד יעמוד שלטון החוק.

גם חוק הוא יציר רוחו של האדם, אך באשר הוא חוק – להבדילו מאדם – אמור הוא על פי הגדרתו להינתן ולהיודע מראש.

ואין נתינה והתוודעות מראש לחוק המיועד לרבים אלא אם פורסם החוק לרבים [רע"פ 1127/93 מדינת ישראל נ' קליין, פ"ד מח(3)515(1994)].

בצוותא חדא עם השופט חשין נודדים אנו עם הפרש הבודד בערבות החוק והמשפט, צופים אנו בפליאה במלחמת ישראל בעמלק ומזמרים בצוותא עם דבורה הנביאה, המשוררת בעוז ומהללת את "המתנדבים בעם"; ואגב הילוכו מחיה השופט חשין לעינינו את המעשה הנורא והאיום של "פילגש בגבעה", ומבין השטין עולה קול זעקתה ושועתה של אותה נערה, שגופה וכבודה חוללו ונרמסו, וקולה – קול נורא הוא, ההולך מסוף העולם ועד סופו. על דרך צחות לשונו-שלו, של מישה, ניתן לומר שהוא בתנ"ך – והתנ"ך בו.

33 פרש בודד בערבות החוק והמשפט, עמ' 530.

עד כדי כך, שכאשר ביקש לתאר מחלוקת שהמדינה הייתה צד לה, רואה הוא לנגד עיניו את "מלחמת העולם הראשונה" שמבראשית, בין ארבעת המלכים לחמישה, ודובר הוא אלינו בתיאור "בקעת-המריבה אליה נאספו סמכויות-מדינה וזכויות-יסוד"; מבקש הוא לתאר את איש שוק ההון העושה שימוש אסור במידע פנים, כביכול במסתרים, ומציב בפנינו אמרת קדמונים של "ורא כי אין איש"; משבא הוא לתאר מדרג של נורמות, מדבר הוא אלינו בלשון קדמונים של קהלת, על "גבֵה מעל גבֵה"; ומשביקש להראותנו פגיעה בסודיות בנקאית מהי, שם הוא בפי החוק תשובה לפוגע בלשון מקרא: "מה לך שאתה מבקש לחרוש בעגלתי וכך למצוא חידתי?".

אף שמות גִּנְרִיִּים – שְׁמוֹת שְׁגֵרָה – אינם מתמצים אצלו רק ב"ראובן" ו"שמעון". במשנת השופט חשין, כל השבטים כולם פורצים בהורה סוערת: לוי הליסטים וזבולון הַדָּ; כָּלֵב הכזבן וגד הגזלן; לא רק "נפתלי" ו"יששכר", "דן" ו"אשר", אלא גם "ימימה, קציעה וקרן הפוך", "פנינה וחנה" זכורות לטוב.

כידוע, לא פעם חמד לו השופט חשין לצון, ונתן קולו בהומור, דוגמת "אגרת איך-רדיו", או השתובב לו בחריזה קלה, על "אתיקה, פואטיקה ואסתטיקה", ובשאלת "מה בין מינסק לבין פינסק?", או בקריאת "קומו ונעלה ציון – אל בית המשפט העליון!".

גם משלים ונמשלים, דימויים ורמזי לשון מרובים המה בידי כחול אשר על שפת הים, והוסיפו חיות וצבע לסעיפי החוק היבשים.

משביקש לְאַלְפֵנוּ בינה בתורת השיהוי והעתירה המוקדמת, או לתת סימנים בשעת הדמדומים המדויקת שבה פועל עיקול זמני את פעולתו, נדרש הוא לשירתו היפהפייה של רבי אברהם אבן עזרא:

אֶשְׁפִּים לְבֵית הַשֵּׁר – אֹמְרִים: כִּבְר רֶכֶב;

אֲבֹא לַעַת עֶרֶב – אֹמְרִים: כִּבְר שִׁכְב;

או יַעֲלֵה מְרַכָּב, או יַעֲלֵה מְשָׁכָב, אוֹיָה לְאִישׁ עֲנִי, נוֹלַד בְּלִי כּוֹכֵב !.

וכך, בדרך הילוכך בנתיבות פסיקתו של השופט חשין נמצאת מרבה, ביודעין ובלא יודעין, גם חוכמה, גם בינה, גם דעת.

למותר לומר שגם לשון חכמים ולשונות של תפילה שגורות הן על פיו של השופט חשין ומרובות הן בערבות החוק והמשפט שלו כחול אשר על שפת הים. דובר הוא השופט חשין אלינו ב"תכלת ובכרתי", ב"נצחוני בני!"; ב"עורכי הדיינין" וב"שניים או חזין בטלית", ב"כל דכפין" וב"כל דצריך"; ב"טובל ושרץ בידו", ב"לא בשמים היא", "לא כל הרוצה ליטול בא ונוטל", ו"כלל גדול הוא בתורה".

קצרים של דברים: משנתו של השופט חשין רצופה היא אהבה לעולמה העשיר של מורשת ישראל על כל רבדיה ותקופותיה. גם במונחים שמקורם בשדות ההגות והמיסטיקה

היהודית, דוגמת "חומר היולי" ו"נשמה ערטילאה", גם דיבור בשירתם של ביאליק וטשרניחובסקי, חנה סנש ויהודה עמיחי.

ומכאן קצרה הדרך למטבע שטבע השופט חשין ברוחם של חכמים הראשונים, אך בתרגומם ל"חשינית" מודרנית: "לולא מוראה של דוקטרינה, איש את רעהו רדפו במעגל אין-סופי", או לניסוח כלל גדול בתורת הסנגוריה הציבורית: "כל סנגורים ציבוריים ערביין זה בזה".

ועוד כהנה וכהנה מיני מגדנות ותופינים, מרגליות ומטבעות לשון, הגנוזים באוצרו הטוב של השופט חשין. ומהם ובהם מרחיב אתה דעת ומסגל לשון נקייה.

ברשותכם, אסיים בדברים שמקצתם אמרתי בירושלים, עת הושק הספר בראשונה. משנתו של השופט ד"ר מישאל חשין, המשנה לנשיא בית המשפט העליון, חובקת זרועות עולם. משפט ומוסר, פילוסופיה וספרות, תנ"ך ומדרשי חז"ל, הלכה ואגדה, ספרות אנגלית ושירה עברית, לשון וסגנון, מוח ולב, מדע וטכנולוגיה, מנהגים ותרבות, פיקחות וחכמת חיים, כל אלה חברו להם יחדיו ליצירה עשירה, השוכה את הלב ומרנינה אותו. היקפה הגדול ורבגוניותה משקפים רוחב דעת ונשמה יתרה. קראת את הפרש הבודד בערבות החוק והמשפט וקראת משפט וצדק, ועשיית עושר. עושר רב. עשיית עושר במשפט.

כטוסקניני הגדול עמד השופט חשין עם שרביטו, עשרות בשנים, וניצח על תורת המשפט ביד רמה ובוטחת.

מתוך הכתובים, וגם בין השורות, ניתן ללמוד על המטען התרבותי, היהודי והכללי, שליווה את משנתו.

מתוך משנה זו, מתוכה ובה, ניתן ללמוד גם על דרכו של חשין במשפט, שהמוח והלב חוברו וחקרו לה יחדיו.

תם – אך לא נשלם.

באסופה שלפנינו, בספרו של מישה, באו פנינים וערכים מן הים הגדול, שמשקפים מקצת מפניה המרובות של משנתו. אמרות והגיונות, לקוטות פסקי דין שיש בהן כדי להאיר את עולמו, משנה החקוקה על לוח לבו ונמסרת זה שנות דור בכתב ועל פה.

ראשיתו של לקט זה בלקט אקראי של אמרות מן הפסיקה, שהתחלתי באיסופו עת הייתי פרח משפט בפקולטה למשפטים באוניברסיטה העברית בירושלים. לימים, כאשר הצטרף השופט חשין לחבר שופטי בית המשפט העליון, הצטרפו ללקט אמרותיו-שלו, ואלה נתגבשו ונתלקטו לקובץ שהוגש לו כמנחת שי צנועה עם פרישתו מבית המשפט העליון. בעשור השנים שחלף מני אז נוספו לו ערכים ודברים, שמשקפים משהו מרוחו הטובה, החכמה והיצירתית של יוצרם.

ככל שחלפו הימים, גדל האוסף ותפח. שמן, עבה וכשה, עד שהיה לכרך עב כרס והוצרכנו לנפות ולברור מתוכו חלקים שלא מצאו מקומם לנוסח הסופי.

אכן, כך היא דרכה של תורת הפסיקה, וכך היא דרכו של עולם. מאות, אלפי ורבבות פסקי דין נכתבו ונכתבים. ודרך כלל – אחרונים שבהם משפּחים את הראשונים. "דור הולך ודור בא", ו"בשכבר הימים הכול נשכח".

וכמו הסחרחרת והנדנדה בגנו הטוב של השופט חשין, וגלי הים שאינו נח לעולם, גם ים פסקי הדין – ו"מים שאין להם סוף" המה – עולים ויורדים, גִּדְגִּד, זה למעלה – וזה למטה.

הימים חולפים, שנה עוברת, וגם מנגינת ה"קנון השיפוטי" – כמו ה"קנון" שבו נהגנו לזמר שיר זה בגן הילדים – לעולם נשארת. אכן, לעתים משנה היא פניה. לובשת צורה – ופושטת צורה.

פסקי דין שניצבו במוקד נדחקים לשוליים, ואחרים תופסים מקומם. כמו בעולם הצלילים, גם בקנון השיפוטי שבה ונשמעת מאי שם ה"מלודיה", המנגינה הראשית, וכמין הָד – לעתים הד חיוור, חלש ועמום – נשמעת כנגדה המנגינה שמנגד, הקונטרפונקט.

והיודע – כביטויים היפה של חכמים, ביטוי שהיה אהוב על השופט חשין – היודע מה בין תכלת לכרתי, יַדַע ויבחין ש"לא קרב זה אל זה".

אכן, כך היא דרכם של פסקי דין קלסיים, דוגמת פסקי הדין של מישה, פסקי דין שהיו לאבני הראשה, ומהם יתד מהם פינה לבניין המשפט הישראלי.

בהידום קול המונם של פסקי דין אחרים, "חדשים מקרוב באו", יקום ויבקע, יעלה ויבוא מחדש, גם אם בקול דממה דקה, קולם של פסקי הדין הקלסיים, שרבים מהם משוקעים, גם אם בקצירת האומר, בספרו של השופט חשין המונח לפנינו.

קולו של השופט חשין, קול אחד, יחיד ומיוחד. וקול שלא נדם הוא, בצלילותו וביפי ניגונו.

"דברו אמת איש את רעהו", הורנו תמיד מישה, בלשון הנביא. וניתנה אמת להיאמר. השנים האחרונות לא היטיבו עם מישה.

מאז עלותו בסערה השמימה של בנו בכורו שניאור, שלו ולשמו מוקדש הספר שלפנינו, חייהם של מישה, זכרו לברכה, וחייהם של – ייבדלו לחיים טובים וארוכים – רותי, דנית, אפרת ויואל, וכל בני המשפחה, לא היו עוד כשהיו.

הלב, לבו הרחב של מישה, עוד פעם, הרגליים הילכו, בקושי רב, אך הנשמה והחיות ניטלו הימנו.

העיניים השובבניות כבר לא ברקו כמקודם, והלשון, שהייתה רגילה בשילוח אמרי שפר, בגלגול פנינים ומרגליות, כמעט דממה לחלוטין. המחלה שתקפה אותו החמירה את המצב.

וכמין הד, מרטיט לב ונפש, עלו דברים שכתב השופט חשין, לא להאמין, שש עשרה שנה קודם לכתו מעמנו³⁴:

אין לו לאב יקר מילדו,

ואין לו לאב אבדה גדולה מאובדן ילדו:

ילד שיבוא תחת אביו,

ילד שבבוא יומו של אב יאמר אחריו קדיש.

"קדיש שלי", יאמר אב על ילדו. והנה ה"קדיש" איננו.

וכזעקתו קורעת הלב של דוד על אבשלום בנו: "בני אבשלום, בני בני אבשלום, מי יתן מותי אני תחתיו אבשלום בני בני".

הפוגה פורתא הייתה לו לשופט חשין ברגעים הקשים, בשעה שהיה בחברתם של רותי, הילדים והנכדים, בשעה ששוחח עם אוהביו, עמיתיו, ידידיו ומכריו הרבים – שרבים מהם יושבים כאן – וכולם עטפו אותו, כראוי לו, בהרבה חום ואהבה. נתגלגלה לידינו זכות, ובשעות הקשות, שעות של כאב, צער, ייסורים וסבל, ייסורי גוף וחיבוטי נפש, יכול היה להינתק לרגע קט מן הצער והיגון ולעלעל בדפיו של הפרש הבודד בערבות החוק והמשפט.

וכדרכו: העיר, ניקד, תיקן והגיה, איזן וחקר.

כדרכו: במסירות אין קץ, בשקדנות, בנאמנות, מקפיד על כל תג ותג, עד כדי קוצו של יו"ד ונקודה של דגש.

נחתום במובאה שהייתה חביבה על מישה:

פסק דין – כמסכה הוא על פנים,

אך פניו של שופט – לא ייראו.

ואולם מבעד לסדקי העיניים ייבקעו נבכי הנפש.

קראת פסק דין – וידעת מי השופט ומה אורחו. כן הוא השופט. כך הוא בשכבו ובקומו. כך הוא בחייו.

ואנו נוסיף ונחתום בצער, בכאב, בדמע, באהבה ובגעגוע: "כך הוא השופט. כך הוא מישה, הפרש הבודד בערבות החוק והמשפט. כך הוא בשכבו ובקומו. כך הוא בשבתו בביתו ובלכתו בדרך.
כך הוא בחייו. וכך הוא לאחר פטירתו והסתלקותו מעמנו".
עם צאת הפרש הבודד לדרכו האחרונה, נאמר – אף זו בלשון חכמים הקדמונים שבה פתחנו:

הדרך עליך מישה.
הדרך עלינו.
לא תתנשי מינן. לא תישכח מאתנו.

דבריך הטובים – הם הם זכרונוך.

ואלה יהיו עמנו,
שמורים ונצורים בלבנו,
וילוו אותנו בכל אשר נלך.

יהי זכרך ברוך.